

УДК 37.014.09:355.01

<https://doi.org/10.62664/cpa.2024.02.19>

Іван ЛОПУШИНСЬКИЙ,

завідувач кафедри публічного управління та адміністрування,

доктор наук з державного управління, професор,

заслужений працівник освіти України,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7460-7476>

Володимир КУШНІРЮК,

доцент кафедри публічного управління та адміністрування,

кандидат психологічних наук, доцент,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9842-2639>

Володимир КЛЮЦЕВСЬКИЙ,

заступник голови Херсонської обласної державної адміністрації,

доцент кафедри публічного управління та адміністрування

(за сумісництвом),

кандидат наук з державного управління, доцент,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5568-9162>

Наталія ЛОПУШИНСЬКА,

заступник директора Херсонського

ліцею № 1 Херсонської міської ради,

спеціаліст вищої категорії, старший учитель,

заслужений працівник освіти України

ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-1480-7427>

(ЛОПУШИНСЬКИЙ І., КУШНІРЮК В., КЛЮЦЕВСЬКИЙ В.,
ЛОПУШИНСЬКА Н., 2024)

ОСВІТНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ВТРАТИ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: СУТНІСТЬ, ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглядаються проблеми освітніх та психологічних втрат у закладах освіти України, їх сутність, причини, наслідки та шляхи подолання в умовах тривалої російсько-української війни; зосереджено увагу на тому, що тема освітніх втрат набула широкого резонансу в освітньому середовищі, про що свідчить значна кількість наукових публікацій у фахових журналах; показано, що в умовах війни здобувачі освіти мають обмежений доступ до освітнього процесу, потерпають від посттравматичного синдрому, відчують зниження мотивації та пізнавальних процесів, можуть перебувати в небезпечних умовах або у вимушеній евакуації, де навчатися досить важко; переконливо засвідчено, що відновлення освітнього процесу в закладах освіти очно чи в змішаному режимі в умовах війни має надзвичайно важливе значення, оскільки навчання є процесом, що дає учням певну підтримку, відчуття стабільності та безпеки і водночас збереження навчання здобувачів освіти є гарантією майбутнього сталого розвитку нашої країни. Саме тому нині, попри складні умови воєнного лихоліття, важливо підтримувати та намагатися підвищувати якість освіти; звернуто увагу на те, що ця проблема не обмежується лише закладами освіти – вона має значні наслідки для відродження національної економіки та українського суспільства загалом, оскільки освітні втрати негативно впливають на рівень освіченості здобувачів освіти, що може призвести до зниження їхньої конкурентоспроможності на ринку праці; доведено, що важливо не лише досліджувати й вимірювати освітні втрати, але й активно шукати

ефективні методи їх мінімізації та компенсації; показано, що для зменшення, а в подальшому подолання освітніх втрат треба забезпечити доступ здобувачів освіти до технологій, надання потрібного обладнання і доступу до Інтернету; наведено рекомендації органам державної влади та органам місцевого самоврядування, засновникам закладів освіти й самим закладам освіти щодо подолання освітніх та психологічних втрат.

Ключові слова: *війна, заклади освіти, освітні втрати, навчальні втрати, психологічні втрати, якість освіти, якість знань, прогалини в освіті, соціальна нерівність, продуктивність праці, економічний розвиток країни.*

Ivan LOPUSHYNSKYI,

Head of the Department of Public Management and Administration,

Doctor of Science in Public Administration, Professor,

Honoured Worker of Education of Ukraine,

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7460-7476>

Volodymyr KUSHNIRIUK

Associate Professor of the Department of Public Management and

Administration,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9842-2639>

Volodymyr KLYUTSEVSKYI,

Deputy Head of Kherson Regional State Administration,

Associate Professor of the Department of Public Management and

Administration (part-time),

PhD in Public Administration, Associate Professor,

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5568-9162>

Nataliia LOPUSHYNSKA,

Deputy Director of Kherson Lyceum No. 1 of Kherson City Council,

specialist of the highest category, senior teacher,

Honoured Worker of Education of Ukraine

ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-1480-7427>

(LOPUSHYNS`KYI I., KUSHNIRYUK V., KLYUTSEVS`KYI V.,

LOPUSHYNS`KA N., 2024)

EDUCATIONAL AND PSYCHOLOGICAL LOSSES IN INSTITUTIONS OF EDUCATION: ESSENCE, CAUSES, CONSEQUENCES AND WAYS OF OVERCOMING IN THE CONDITIONS OF WAR

The article examines the problems of educational and psychological losses in educational institutions of Ukraine, their essence, causes, consequences and ways to overcome them in the conditions of the long Russian-Ukrainian war; attention is focused on the fact that the topic of educational losses has gained wide resonance in the educational environment, as evidenced by a significant number of scientific publications in professional journals; it is shown that in the conditions of war, students have limited access to the educational process, suffer from post-traumatic syndrome, experience a decrease in motivation and cognitive processes, may be in dangerous conditions or in forced evacuation, where learning is quite difficult; It is convincingly proven that the restoration of the educational process in full-time or mixed education institutions in the conditions of war is extremely important, since education is a process that gives students a certain support, a sense of stability and security, and at the same time, preserving the education of students is a guarantee of the future sustainable development of our country. That is why nowadays, despite the difficult conditions of the war, it is important to support and try to improve the quality of education; attention is drawn to the fact that

this problem is not limited to institutions only – it has significant consequences for the revival of the national economy and Ukrainian society in general, since educational losses negatively affect the level of education of those who receive education, which can lead to a decrease in their competitiveness on the labor market; it has been proven that it is important not only to study and measure educational losses, but also to actively seek effective methods of their minimization and compensation; it is shown that in order to reduce and, in the future, overcome educational losses, it is necessary to ensure the access of education seekers to technologies, the provision of the necessary equipment and access to the Internet; recommendations are given to state authorities and local self-government bodies, founders of educational institutions, and educational institutions themselves regarding overcoming educational and psychological losses.

Key words: *war, education, educational institutions, educational losses, educational losses, psychological losses, quality of education, quality of knowledge, gaps in education, social inequality, labor productivity, economic development of the country.*

Постановка проблеми. Питання подолання освітніх та психологічних втрат – критично важливе для закладів освіти України, особливо в умовах війни. Як відомо, освітні та психологічні втрати в контексті війни – це труднощі та перерви в освітньому процесі здобувача освіти, спричинені порушенням нормальної освітньої діяльності. Ці втрати проявляються в різних формах, уключаючи пропуски занять, порушення права на освіту, перешкоди в доступі до освіти, спричинені травмою, зниження загальної академічної успішності. Психологічні наслідки життя в зоні проведення воєнних дій можуть також створювати складні умови для ефективного навчання, що призводить до прогалин в освіті, які можуть зберігатися ще довго після завершення війни. Освітні втрати – це значні

недоліки в знаннях та навичках, які здобувачі освіти не змогли засвоїти через різні обставини. Вони мають нагромаджувальний ефект і зростають залежно від відвідування дистанційних занять, очних (змішана форма), індивідуальних особливостей здобувачів освіти та вміння навчатися самостійно. Як наслідок, відбувається зниження якості знань, здобувачі освіти засвоюють менше знань та набувають недостатньо навичок, що ускладнює їхню дальшу освіту. Крім того, це впливає на соціальну рівність, освітні та психологічні втрати посилюють соціальну нерівність між людьми різних регіонів. Унаслідок недостатнього рівня освіти в майбутньому це може призвести до зниження продуктивності праці людей та послаблення економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом до вивчення проблем освітніх та психологічних втрат у вітчизняній науковій літературі зверталися О. Аврамчук (описує клініко-психологічні аспекти переживання втрати та діагностики ускладненого горювання) [1], К. Кравченко (досліджує психологічні особливості переживання льотчиками втрати бойових товаришів при проведенні антитерористичної операції (АТО) [4], О. Лютак (розглядає психологічні особливості переживання втрати в осиротілій сім'ї) [5], А. Марчук (вивчає освітні втрати й дисфункції цифровізації вищої освіти та дистанційного навчання) [6], І. Опанасюк (досліджує психологічні особливості переживання факту «втрати» особистістю [7], О. Сергієні, В. Шевяков, Л. Пріснякова (вивчають соціально-психологічні особливості осіб, що втратили роботу [8], О. Топузов, М. Головка, О. Локшина (описують проблеми діагностики та компенсації освітніх втрат у період воєнного стану) [9], І. Ураєва (розглядає шляхи подолання освітніх втрат під час адаптаційного циклу базової середньої освіти [10] та ін. Водночас, у цих та інших дослідженнях мало уваги надається проблемі подолання освітніх та психологічних втрат

у закладах освіти саме в умовах російсько-української війни, що триває з лютого 2014 року.

Мета статті. Саме тому метою нашої статті й стало висвітлення наукової проблеми подолання освітніх та психологічних втрат у закладах освіти в умовах тривалої російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Освітні втрати належать до втрати можливостей отримання якісної освіти і недостатньої доступності освітніх послуг для певних груп населення або в конкретних регіонах. Це поняття використовується для описування ситуацій, коли діти, молодь або дорослі не мають можливості отримати достатньо якісну освіту, яка відповідала б їхнім потребам та здібностям. Освітні втрати – уповільнення чи переривання освітнього прогресу через великі паузи в навчанні [2]. Освітні втрати – це прогалини у знаннях і навичках, що виникають у здобувачів освіти під час освітнього процесу порівняно зі стандартами освіти та очікуваними результатами навчальних здобутків. Це може бути результатом низки чинників, таких як війни, кризи, пандемії, переселення та інші складні обставини. Втрати в освітньому процесі – змін форми здобуття освіти, переведення закладів з очного на дистанційне та змішане навчання, нестабільні умови організації освітнього процесу (повітряні тривоги, відключення електроенергії, перебої з інтернетом) – вплинули на результати навчання здобувачів освіти. Ці втрати виходять за межі простого порушення навчального процесу; вони містять емоційні виклики для здобувачів освіти, перешкоди для академічного прогресу та потенційні довгострокові наслідки для їхнього майбутнього.

Важливим у подоланні освітніх втрат є діалог між учасниками освітнього процесу, що дозволить дізнатися про вміння здобувача освіти, підібрати індивідуальні методи, які підійдуть саме цьому здобувачеві.

Навчальні втрати, своєю чергою, – будь-яка втрата знань, умінь, навичок і/або уповільнення чи переривання академічного прогресу.

Навчальні втрати є результатом великих прогалин або пауз у навчанні конкретного здобувача освіти [2]. Наприклад, через війну багато здобувачів освіти не мали можливості відвідувати освітній заклад чи долучатися до занять онлайн. Через це в окремих із них можуть спостерігатися освітні втрати: уповільнення соціального чи психологічного розвитку, втрати у вихованні чи в академічних знаннях і навичках. Таким чином, втрати в академічних знаннях і навичках – це навчальні втрати. Водночас поняття «освітні втрати» є ширшим і охоплює поняття «навчальні втрати».

Ключовими викликами освітнього процесу в умовах війни педагоги називають: нестабільні умови навчання; обмеженість способів організації навчально-пізнавальної діяльності; зниження мотивації та нестабільний психоемоційний стан здобувачів освіти та педагогічних працівників.

Державна служба якості освіти України не так давно провела дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни в 2022-2023 навчальному році [3]. Удалося виявити ключові чинники, що призводять до втрат у результатах навчання учнів і, відповідно, у якості освіти. Дослідження було проведено в грудні 2022 – січні 2023 року за підтримки проєкту «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), який є проєктом міжнародної технічної допомоги, що реалізується кампанією Alinea International та фінансується Урядом Канади.

Методом онлайн-анкетування було охоплено вибірку із 150 шкіл з усіх областей України. У дослідженні взяли участь 150 директорів шкіл, 6532 вчителі, 10 899 батьків учнів початкової, базової та старшої школи та 4324 учні (переважно десятикласники).

Як зазначається в результатах проведеного дослідження [3], унаслідок повномасштабної російсько-української війни близько 800 тис. школярів змінили форму здобуття освіти з денної на дистанційну (з 17 669 учнів 2021 року до 772 909 – 2022) та сімейну (домашню) (з 4 695 до

64 409 учнів відповідно). Найбільше ці зміни стосуються сходу та півдня країни, звідки близько 40 % та 30 % учнів відповідно були вимушені виїхати за кордон чи в інші регіони України.

З огляду на постійну загрозу безпеці учасників освітнього процесу, у першому півріччі 2022-2023 н. р. не вдалося відновити очне навчання повним обсягом. Лише 15 % закладів освіти працювали очно, 33 % – дистанційно, 51 % – змішано, поєднуючи очне та дистанційне навчання. На сході та півдні України переважало дистанційне навчання, у центрі та на півночі – змішане, на заході – змішане навчання в містах та очне в селах.

Дослідження [3] засвідчило, що серед вчителів базової школи в містах переважає думка, що результати навчання учнів не змінилися, однак це не стосується таких навчальних предметів, як алгебра та геометрія, іноземна мова, українська мова, українська література, історія України, фізика. Порівняно з попереднім навчальним роком, 2022-2023 н. р. зросла кількість учителів базової школи в містах, які зазначають про погіршення результатів навчання своїх учнів з української літератури, алгебри та геометрії, зарубіжної літератури, іноземної мови, української мови [3].

У селах, за даними дослідження [3], більше вчителів базової школи вважають, що результати навчання учнів погіршилися. Про зниження успішності з іноземної мови зазначають 64 % педагогів, з математики – 55 %, з української мови – 53 %, з хімії – 47 %, з української літератури – 43 %. Водночас щодо окремих предметів переважає думка, що успішність не змінилася: про навчальні результати учнів з фізики так вважають 48 % вчителів, зарубіжної літератури – 44 %, мистецтва – 41 %, біології – 42 %, основ здоров'я – 45 % [3].

Крім того, як свідчать результати дослідження [3], відбулися значні зміни в психологічному стані учнів. Зважаючи на те, що 2022-2023 навчальний рік для всіх учасників освітнього процесу виявився екстремальним, психоемоційний стан учнів погіршився. На 20 %

зменшилася кількість старшокласників, які почуваються в безпеці. Рік тому 81 % учнів у селах та 85 % у містах зазначали, що почуваються безпечно, у січні 2023 року так відповіли 65 % у містах та 69 % у селах.

У розрізі регіонів різниці у відповідях учнів про те, як вони почуваються в 2022-2023 навчальному році, фактично не виявлено. Частково це можна пояснити тим, що учні зі сходу та півдня перебувають за кордоном або в інших регіонах України – у центрі та на заході. Водночас учні, які залишаються проживати на сході та півдні, схоже оцінюють свої почуття.

Менше старшокласників також стали почуватися спокійними (51 % у містах та 55 % у селах), якщо порівняти з попереднім 2021-2022 навчальним роком (79 % у містах та 76 % у селах). Відповідно, і рівень тривоги зріс: якщо 2021-2022 навчального року її відчували 13 % учнів у містах та 14 % в селах, то 2022-2023 н. р. – 25 % у містах та 24 % у селах.

Того ж ж навчального року старшокласники в містах відчували себе більш втомленими (52 %), якщо порівняти з попереднім роком (33 %). Відповідно, учні відчують себе менш енергійно (38 % у містах та 49 % у селах), ніж за рік до того (53 % у містах та 59 % у селах). Крім того, зменшилася кількість учнів, які відчують себе щасливими: 2022-2023 н. р. це було 45 % у містах та 50 % у селах, тоді як попереднього навчального року таких було 67 % у містах та 62 % у селах. Водночас, майже на половину зменшилася кількість учнів, які відчують себе розслаблено (29 % у містах та 34 % у селах, у попередньому навчальному році так зазначали 60 % у містах та 65 % у селах), та вдвічі зросла кількість тих, які почуваються напружено (41 % у містах та 36 % у селах 2022-2023 навчального року та 22 % у містах і 21 % у селах – попереднього). Також збільшилася частка учнів у селі, які почуваються результативно – з 53 % до 67 % учнів [3].

Проведене дослідження [3] сприяло розробленню Державною службою якості освіти України рекомендацій для органів державної влади, громад і безпосередньо шкіл щодо подолання цих втрат [11].

Рекомендації для органів влади: забезпечити проведення загальнонаціональних моніторингів результатів навчання здобувачів освіти під час дії правового режиму воєнного стану; розвивати систему освітніх вимірювань/оцінювань; розробити програму надолуження освітніх втрат у результатах навчання здобувачів освіти (національна система тьюторингу); продовжити роботу із забезпечення здобувачів освіти сучасними цифровими засобами навчання (особливо в сільській місцевості та для здобувачів освіти із малозабезпечених сімей); інвестувати в професійний розвиток і підтримку працівників освіти; спільно з Державною службою якості освіти вжити заходів щодо відновлення під час дії правового режиму воєнного стану інституційних аудитів закладів освіти (з дотриманням безпекових умов); створити умови для розвитку діагностичних інструментів як складника дидактичного забезпечення освітнього процесу (кожна навчальна програма має містити інструмент для оцінювання результатів навчання, передбачених Державними стандартами освіти); удосконалити законодавство в частині визначення поняття «освітні втрати» [11].

Рекомендації для засновників закладів освіти: завершити процес оптимізації мережі закладів освіти, у т. ч. у територіальних громадах; створити умови для повернення до очного/змішаного навчання, особливо у закладах освіти, що розташовані в сільській місцевості (забезпечення укриттів); забезпечити здобувачів із вразливих категорій засобами для дистанційного навчання; забезпечити фінансування варіативного складника навчальних планів [11].

Рекомендації для закладів освіти: забезпечити моніторинг результатів навчання здобувачів освіти з використанням діагностичного

інструментарію; здійснювати адаптивне гнучке планування, що б передбачало перерозподіл навчального часу між темами, або розробляти власні навчальні програми, коригуючи зміст та результати навчання з урахуванням виявлених освітніх втрат; продовжити працювати над створенням методичної системи підтримки індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти шляхом проведення індивідуальних занять, факультативів відповідно до навчального плану та/або за запитами здобувачів освіти, консультацій із здобувачами освіти для усунення прогалин у знаннях з навчальної дисципліни, розроблення завдань різних рівнів складності для окремих здобувачів освіти; посилити роботу в частині надання підтримки педагогічним та науково-педагогічним працівникам щодо підвищення кваліфікації та професійного вдосконалення з питань методики роботи в умовах змішаного навчання; використовувати години варіативного складника шляхом запровадження індивідуальних та групових консультацій для здобувачів освіти; організувати роботу мовних, математичних, природничих тощо таборів, запровадити «навчальні канікули»; розробити стратегії адаптації освітнього процесу закладів освіти до роботи в умовах зміни режимів навчання [11].

Названі рекомендації Державною службою якості освіти України надано на розгляд Міністрові освіти і науки України та представлено Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій.

Висновки. Таким чином, в умовах тривалої російсько-української війни здобувачі освіти мають обмежений доступ до освітнього процесу, потерпають від посттравматичного синдрому, відчують зниження мотивації та пізнавальних процесів. Учасники освітнього процесу можуть перебувати в небезпечних умовах або у вимушеній евакуації, де навчатися досить важко. Водночас відновлення очного освітнього процесу в закладах освіти чи в змішаному режимі в умовах війни є надзвичайно важливим

завданням, оскільки навчання є процесом, що дає здобувачам освіти певну підтримку, відчуття стабільності та безпеки. Водночас, збереження навчання здобувачів освіти є гарантією сталого розвитку нашої країни. Саме тому в умовах сьогодення, попри складні умови, важливо підтримувати та намагатися підвищувати якість освіти,

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамчук О. Клініко-психологічні аспекти переживання втрати та діагностики ускладненого горювання. *Problems of modern psychology*. 2019. Вип. 45. С. 11-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2019_45_3.
2. Васильєва Дарина. Словник сучасного вчителя : терміни, що допоможуть у подоланні освітніх втрат. URL: <https://osvitoria.media/experience/slovnyk-suchasnogo-vchytelya-terminy-shho-dopomozhut-u-podolanni-osvitnih-vtrat/>.
3. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році. URL: <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf>.
4. Кравченко К. О. Психологічні особливості переживання льотчиками втрати бойових товаришів при проведенні антитерористичної операції (АТО). *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2016 Вип. 52. С. 59-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2016_52_9.
5. Лютак О. Психологічні особливості переживання втрати в осиротілій сім'ї. *Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія*. 2011. Вип. 16 (1). С. 97-104. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2011_16\(1\)_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2011_16(1)_14).
6. Марчук А. Якість вищої освіти в надзвичайних умовах : освітні втрати й дисфункції цифровізації вищої освіти та дистанційного навчання.

Соціально-економічні відносини в цифровому суспільстві. 2023. № 1. С. 80-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2023_1_9.

7. Опанасюк І. Психологічні особливості переживання факту «втрати» особистістю. *Обрії*. 2011. № 1. С. 55-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obrii_2011_1_23.

8. Сергієні О. В. Соціально-психологічні особливості осіб, що втратили роботу / О. В. Сергієні, О. В. Шев`яков, Л. М. Пріснякова. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2 (2). С. 57-62. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpn_2014_2\(2\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpn_2014_2(2)_12).

9. Топузов О. Освітні втрати в період воєнного стану : проблеми діагностики та компенсації / О. Топузов, М. Головка, О. Локшина. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 1. С. 5-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2023_1_2.

10. Ураєва І. Г. Долаймо освітні втрати під час адаптаційного циклу базової середньої освіти. *Педагогічний пошук*. 2023. № 4. С. 79-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2023_4_22.

11. Як компенсувати «освітні втрати» : рекомендації для органів влади, засновників і директорів закладів освіти. Офіційний сайт Державної служби якості освіти України. URL: <https://sqe.gov.ua/yak-kompensuvati-osvitni-vtrati-rek/>.

REFERENCES

1. Avramchuk O. (2019). Kliniko-psykholohichni aspekty perezhyvannia vtraty ta diahnostryky uskladnenoho horiuvannia. *Problems of modern psychology*. Vyp. 45. S. 11–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2019_45_3. [in Ukrainian]

2. Vasylieva Daryna. (2023). Slovyk suchasnoho vchytelia : terminy, shcho dopomozhut` u podolanni osvitnikh vtrat. URL:

<https://osvitoria.media/experience/slovyk-suchasnogo-vchytelya-termyny-shho-dopomozhut-u-podolanni-osvitnih-vtrat>. [in Ukrainian]

3. Doslidzhennia yakosti orhanizatsii osvith`oho protsesu v umovakh viiny u 2022/2023 navchal`nomu rotsi. URL: <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf>. [in Ukrainian]

4. Kravchenko K. O. (2016). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannia lotchymy vtraty boiovykh tovaryshiv pry provedenni antyterorystychnoi operatsii (ATO). *Visnyk Kharkivs`koho natsional`noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Psykholohiia*. Vyp. 52. S. 59-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2016_52_9. [in Ukrainian]

5. Liutak O. (2011). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannia vtraty v osyrotilii simi. *Zbirnyk naukovykh prats` : filosofiia, sotsiologiia, psykholohiia*. Vyp. 16 (1). S. 97-104. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2011_16\(1\)_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2011_16(1)_14). [in Ukrainian]

6. Marchuk A. (2023). Yakist` vyshchoi osvity v nadzvychainykh umovakh : osvitni vtraty y dysfunksii tsyfrovizatsii vyshchoi osvity ta dystantsiinoho navchannia. *Sotsialno-ekonomichni vidnosyny v tsyfrovomu suspilstvi*. № 1. S. 80-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2023_1_9. [in Ukrainian]

7. Opanasiuk I. (2011). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannia faktu «vtraty» osobystistiu. *Obrii*. № 1. S. 55-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obrii_2011_1_23. [in Ukrainian]

8. Serhiien O. V. (2014). Sotsial`no-psykholohichni osoblyvosti osib, shcho vtratyly robotu / O. V. Serhiien, O. V. Sheviakov, L. M. Prisniakova. *Naukovyi visnyk Khersons`koho derzhavnoho universytetu. Seriia : Psykholohichni nauky*. 2014. Vyp. 2 (2). S. 57-62. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_2\(2\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_2(2)_12). [in Ukrainian]

9. Topuzov O. (2023). Osvitni vtraty v period voiennoho stanu : problemy diahnostyky ta kompensatsii / O. Topuzov, M. Holovko, O. Lokshyna. *Ukrains`kyi pedahohichnyi zhurnal*. № 1. S. 5-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2023_1_2. [in Ukrainian]

10. Uraieva I. H. (2023). Dolaimo osvitni vtraty pid chas adaptatsiinoho tsyклу bazovoi serednoi osvity. *Pedahohichnyi poshuk*. № 4. S. 79–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2023_4_22. [in Ukrainian]

11. Yak kompensuvaty «osvitni vtraty» : rekomendatsii dlia orhaniv vlady, zasnovnykiv i dyrektoriv zakladiv osvity. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby yakosti osvity Ukrainy. URL: <https://sqe.gov.ua/yak-kompensuvati-osvitni-vtrati-rek>. [in Ukrainian]
